

II.

A KLASSZIKUS MŰVÉSZET.

Az emberi szellem érzéki, és él a természetben; értelmi és él a hazában, a családban és a jogban; észszerű, és él a tudományban, bölcsészetben; isten teremtménye, és él a vallásban; és azon felül még művészi is. Mindnyájunkban van egy benső érzet, mely csak a művészet édes szózatára éled föl; mindnyájan ohajtjuk szemlélni a szépet, akár a természetben, akár az emberiségben, akár a művészetben; a szépet, mely nem más, mint az isteni összhang, mely egyesíti gondolatainkat és melyben kedélyünk nyugodtan megpihen. Van elménkben egy képesség, mely lelket

lehel minden tárgyba, mely visszfényével festi, színezi ki a természet képeit, mely a virágok közt röpked és a csillagokig szárnyal, mely behatol oly titkokba, hová az ész nem képes behatolni, mely angyalként kalauzol minket az élet utjain és kiegyengeti annak göröngyeit, mely a legnagyobb nyomor és szenvedés közepette is fogalmat alkot a világról; összhangról és kimondhatlan boldogságról; egy képesség, életünk lantja, egy titokteljes lant, melyet isten vigasztalásunkra adott, mely a mi dicsőségünk, igen, lelkünk isteni dicsőnéke; egy képesség, mely maradandóbb műveket hagy maga után, mint a könnyel és vérrel áztatott nagy bírodalmak; egy képesség, melynek neve képzelet, fantasia, mely életünk nagy költője, mely a térben létre hozza mint titokteljes lényé nyilvánulásainak mindmegannyi szakadatlan sorozatát: a művészet nagy és csodás alkotásait.

Én a művészetet az ember teremtésének nevezném, mint a hogy a természet az isten teremtése, Istennek a teremtésre, miután magában bírja a lény tökélyét és az alak örök eszméjét, nem volt szüksége

az anyagra ; de az embernek az alkotásra, miután megosztja életét a természettel, miután alak nélkül nem képes magát manifestálni, miután lelke a testtel összehangzatos összeköttetésben van és ha lelkieleg az éghez tartozik is, testileg a természethez tartozik, — az embernek szüksége van arra, hogy a külvilág neki mintát, modelt szolgáltatasson, hogy ihletének kifejezést adjon és ezért a művészet az eszme érzéki megtestesítése.

Az élet egy körében sem mutatja magát az ember oly méltónak arra, hogy tanulmány tárgyává tétessék, mint a művészet körében. Az eszme, mely a test nélküli lélekben az észre nézve meghatározatlanul csapong, a képzelő és alkotó tehetség segélyével, mely az emberben megvan, szép alakokban és ragyogó megtestesülésekben valósul meg. Az emberi tevékenység, e végtelen tevékenység, mely oly terjedelemmel bír, hogy határai előttünk beláthatlanok, táplálékot talál a művészetben. A művészet segélyével ismeri föl az ember a végtelent és a fájdalom, melyet azon tudatban érez, hogy az anyag szűk körébe van szorítva, enyhül és lecsil-

lapodik. Minthogy az ember a földön nem tisztán lélek és nem is lehet, miután realis alapon mozog, élvezi a művészetet, gyönyörködik abban, mely mint saját lénye és saját törvénye is, nem más, mint az eszmének az alakkal, a szellemnek a természettel való egyesülése. És a miben az ember saját lényének hű visszatükrözésével találkozik, a hol lát valamit, a mi lelkére és természetére vonatkozik, ott meghatottan áll meg s életét mintegy kiterjesztve és megsokszorozitva érzi. Kerüljük az összhangtalanságot, az össze nem illőséget; a rossz visszatetszik nekünk és fölindulást ébreszt bennünk, nem csak azért, mert ellenkezik életünk és az isten törvényeivel, hanem mert fölzavarja, megbontja összhangzatát lelkiismeretünknek is, mely egyedül a jót tartja összhangzatosnak. Az ember, mint összhangzatos lény, mint az eszme és alak nagy kiegyeztetője, mint a természet és szellem egyesülésének egyedüli pontja, minden összhangzatot elragadtatással figyel meg s nincs, nem is lehet nagyobb összhang, mint a művészet.

Igaz, hogy az ember szakadatlan küz-

delemnek van kitéve; lelke a végtelenségbe tartozik, teste pedig a természet törvényein belül él. Lelke kiterjeszti szárnyait s föl-száll az ég felé, hogy ott eltűnjék, és a test, mint ama szárnyakra tapadt agyag, a föld felé vonzza őt. Innen az a folytonos tusa, melyben élünk, a tusa eszünk között, mely minket isten eredetére emlékeztet és testünk között, mely itt akar élni, az anyag keblében. Mi a tökélyt illeti, mennyiben erről az emberi természetben szó lehet, ez a két összhangnélküli, ellentétes elemek kiegyeztetésében, összhangba hozásában áll. Nem ölhetjük meg a testet, nem, mert az öngyilkosság büntény. Nem rombolhatjuk le, nem semmisíthetjük meg a szellemet, mert ez még borzasztóbb és még vétkesebb büntény. Hanem le kell rombolnunk a mennyiben lehetséges, a lélek és test közötti ellentétet, lelkiismeretünk sugallata szerint, szem előtt tartva a szellemet, mely a földön lakozik és él. Így aztán az ellentét összhangzattá olvad föl a nélkül, hogy a lelket elbutítsa és a testet megsemmisítse. Az embernek legkiválóbb tulajdonsága, képessége a szabadság. Az anyagi élet körében küzd az ember a vé-

gessel, a határolttal; de a művészet magas körében szabadsága nem ütközik korlátokba, a gondolat megszabadul a bilincsektől és az ember a maga képére és hasonlatosságára alkot egy világot, lelkiismeretünk tiszta fényétől ragyogó világot. Nemesen érezni, igazán gondolkozni, szabadon képzelni, akarni a jót és az igazságot, ez az élet összhangzata; azonban ez összhang csak a művészet¹ körében valósul meg, mely feloldja az ellentéteket és az ellentétes elemeket magas egységében egyesíti és kiegyenliti. Az élet fölébe emelkedik mindig egy eszmény, melyet az élet északi csillagának lehetne nevezni.

Ezen eszmény lebeg az élet minden eszménye, a természet minden mozanata és lénye, egész lényünk és minden eszménk fölött. Az igazságnak és szépnek ez eszménye, e nagy emberi eszmény távol attól, hogy vigaszunk legyen, legnagyobb kín kutforrása lenne reánk nézve, ha a művészet azt egy bizonyos pontig meg nem valósítaná a földön. A végtelen, örökké való utáni vágy, mely az életnek minden körében nyilatkozik, a valláson kívül nem

talál más valódi és ragyogó központot, mint a művészet. Az ember egész életében nagy fájdalmak és szerencsétlenségek közepette kinezva és megsebesítve keresi e magas eszmény megvalósulását az életben és hogy lehetőleg megközelítse azt, pályáján szive darabjait hullatja el. És mennyire kell nagyra becsülnünk a művészetet, ha elgondoljuk, hogy csak általa vagyunk képesek megpillantani az örök élet hajnalpirját, a legtisztább ragyogványt, mely édes örömmel tölti el lelkünket! Ezekből látszik, mily nagy hálával tartozunk a művészeknek, költőknek, kik lángeszökkel közel visznek minket az emberi eszmény megvalósításához a földön.

Az emberiség soha sem téved, soha sem változik nagy irányzataiban, — soha; az emberiség mindig egyetértett abban, hogy az örök dics, a legtisztább és kimondhatlan dics fénykörével övezte körül a művészeket. E gondviselészerű lények, kik isteni eszményről álmodtak, erélyteljesek, kik végtelen tevékenységet fejtenek ki s e világon szomorkodnak mint az ég madarai, melyek a kalit vasrácsai közé vannak zárva, kik érzik, hogy egy termé-

szetfölötti ihlet, egy életadó lehellet tölti el egész lényöket, őket átalakítja és rajongókká teszi; e gondviselészerű lények, kik halhatatlanság után vágyódva, a földről egy kis anyagot kapnak föl, azt kezükkel átalakítják, lelkökkel életet lehelnek belé, egy szobrot, egy élő eszmét alkotnak, egy új lényt, mely szebb a természet lényeinél; vagy világosságot lövelnek, szint derítnek a deszkára, a vászonra s az isten műveibe új életet lehelve ujjá teremtik azokat; vagy kitépnek egy fát, egy durva fát: lantot alkotnak belőle, melynek a lég által szétterjesztett titokteljes rezgései az embert isteni eredetére, amaz örök szeretet csókjára emlékeztetik, melyet isten az ember lelkébe lehelt, midőn azt teremté; vagy szavukkal megnyhitik fájdalmainkat, megnyitják szivünket a reménynek és dalra tanítják ajkainkat; mindezen gondviselészerű lények, kiknek halántékán az isteni lángész dicsfénye ragyog, kik Homer, Pindar, Sofokles, Virgil, Petrarca, Murillo, Calderon, Cervantes nevek alatt ismeretesek, mindig hasonlók lesznek az angyalokhoz, kiket isten azért küld, hogy minket eszméikkel az életben gyámolítsa-

nak; világító tornyok ők, kik mindig ragyogóan tündökölnek az idők sötétsége és a vér párolgásai közepette, melyek a történelem lapjairól fölszállnak és kik fényt szórva az örökkévalóság tengerére, emlékeztetnek minket származásunk, valamint hivatásunk nagyságára.

Vannak pillanatok, melyekben könnyekre fakadunk törpeségünk és nyomorunk fölött. Látva, hogy mily rövid életünk, mily csekély az a mi dicsőségünk, mily keveset tudunk erőinkkel kivinni, végtelen fájdalom fogja el lelkünket. Mindazáltal áldjuk korlátozottságunkat, mert ezen korlátoltság által haladunk; áldjuk tudatlanságunkat, mert ezen tudatlanság következtében birjuk a tudományt; áldjuk ellentéteinket, mert ezen ellentétek által vagyunk szabadok; áldjuk még a szolgaságot is, melyben születünk, mert ezen szolgaság készít minket küzdeni és visszanyerni személyiségünket; áldjuk végre könyeinket, fájdalmainkat, az igaz és szép után való végtelen vágyakodásunkat, mert ezen könyek, ezen fájdalmak és ezen vágyak által lesz a munkás művészsé, lesz az ember isteni költővé. Mi lenne a társa-

dalom a művészet nélkül? Egy ember képzelőtehetség nélkül. Nagy fájdalmaiban, viszontagságaiban és küzdelmeiben nem volna vigasza. Ugy érezzük, mintha a dal a munkában, a harcban új erőt adna erőnknek, új életet éltünknek. A munka alatt györnyedő munkás úgy dalol, mint a madár a csalitban; az iparos a gépek morajába vegyíti hangját; a tengerész a tengeren lecsendesíti dalaival a hullámokat, üdvözli a tengeri szellőt, a csillagokat, a szép időt; és minden nép dalaiban saját imáit, fohászait, fájdalmait és lelkét küldi az istenhez. A dal, ha a művészet kétségkívül lelkünknek természetes, nagyon természetes kifolyása, annak egyik legnagyobb szükségessége.

És ha szükséges a művészet az embernek, ha őt, mint egyént tekintjük, nem szükséges-e a társadalomban is? Mi a társadalom? A társadalom egy fensőbb, collectiv, igazi és realis egyén, melynek megvan a maga saját esze, érzelme, joga, képzelme, művészete. És így valamint az ember művészi alkotásaiban természetének legsubjectivebb, leglényegesebb, legbensőbb és legsajátabb részét teteményezi le, úgy a

társadalom is irodalmában életének legmélyebb, legtitkosabb gondolatait, legdrágább kincseit hagyja hátra. Ha eltünnék nyomtalanul Plátó, még ráismerhetnénk Görögországra, de már nem lennénk képesek ráismerni, ha eltünnék Homér.

India, mely a modern nemzetek szemláltára elpusztult, kasztjaival, isteneivel, roppant pantheismusával, pátriarchalis életével föltámadt a Védákban. A héberek istene, ki a mélységek fölött lebeg, ki egyik kezével a napot, másikkal a holdat tartja, kit örök világosság övez körül, ki halhatatlan leheletével éltet ad minden lénynek, a bibliában él és tündököl. Egyiptom gulái, obeliszkjei most is jelzik a népek átmenetét a keleti és pantheista világról a görög világra és az ember világára. Egy, minden irányu szélnek nyitva álló templom, mely ragyog a szépségtől, mely oszlopsorokra van osztva s keblébe egy gyönyörű szobrot zár, melynek ajkai dalt látszanak lihegni, egy szobrot, melynek oltárán a papok és röpkénykoszorúzott szüzek karai a természet adományainak legjavát égetik áldozat gyanánt, mely szüzek a cythera hangjaira költőik dalait zengik: egy klasszikus tem-

plom Görögország életének költészetét képviseli és tartja fenn. A góth templom, melynek szép toronycsucsai az ég boltozataig nyulnak fel és az ég hajnalpirjával vegyülnek össze, melynek harangjai ércnyelvökkel szólnak a hivekhez, melynek talapzata sirokon nyugszik, mintegy azt adva tudtára az embernek, hogy utja a halál örvénye fölött vezet el, melynek boltíves ablakai a különféle színű üvegen át az ég világosságát bocsátják be tarka fény sugarak alakjában, mintegy arra emlékeztetve a szellemet, hogy hazája az örökkévalóságban van; a templom oszlopaival, melyek könnyeden nyulnak fel, mint a fák, ivezeteivel, melyek egy pontban futnak össze és egyesülnek — így jelképezve büszkén és igazán az isten egységét, ezernyi márvány sirjaival, a szent sirokkal, melyekben az örökkévalóság álmát alusznak a harczfiak kezökben a karddal, a püspökök kezökben a pásztorbottal, a királyok kezökben a jogarral; szentjeivel, szobraival, melyek az egyház tudósait örökítik meg, a mint a könyvből az absolut igazságot olvassák; szüzeivel, szentjeivel és vértanuival, kik a festmények háttérét foglal-

ják és usznak úgy szólva, lebegnek a mystikus légkörben; a templom, melyet a tömjén áraszt el füsttel, melyet ezernyi lámpája világít meg, melyek bolyongó csillagoknak látszanak, mintha a szentélyhez akarnának közelitni, hogy abból merítsenek világosságot; melyet az orgona dallamai töltenek be, mintegy új életet adva oszlopsorainak; melyet szentté avat a nemzedékeknek a boltozatok alatt elhangzó mindennapi zsolosmáinak visszhangja, a nélkül, hogy az isteni tisztelet csak pillanatra is megszakítottatnék, ama zsolosmáké, melyek úgy tünnek föl, mintha a szobrok ajkairól hangzanának el; a templom, mely a természet adományával, pálmával, myrthussal, folyondárral van fölékesítve, miket a művészek véstek köveibe; a góth templom, mely mindezen csodákkal tele van, örökösön a keresztény szelleméletet fogja jelképezni a középkorban.

És ne higyjük, hogy csak az építészet bír azon tulajdonsággal, hogy az eszméket képviselje; minden művészetnek megvan ezen tulajdonsága. *Cervantes* egy nagy szobor, mely betetőzi, megkoronázza a renaissance-kort; *Dante* a XII. század gondola-

tainak nagy pantheonja, *Calderon* a spanyol társadalom legbüszkébb alakja a XVII. században, *Voltaire* a XVIII. század kételyének képviselője, *Göthe* a német pantheismus legmagasabb kifejezése, *Byron* e század képe és visszfénye, ki mindent gunyolni látszik és meghal mint vértanuja a rabszolgává tett ember emanczipatiója és az elnyomott népek szabadsága iránt táplált hitének. Ha tehát a művészet visszatükrözi a társadalmat, a mi már tudományos elv, melyet bővebben fejtegetni fölösleges, a civilizatio tanulmányozásánál nem nélkülözhetjük, nem szabad nélkülözünk a művészetet. Ugyanazon utat, melyet jelez a gondolat a társadalomban, mely az érzékiségtől az értelemre, az értelemről az észre emelkedik ; ugyanazon utat, melyen végig megy a gondolat a bölcsészetben, mely a természettől az emberi lelkiismeretig és az emberi lelkiismerettől az istenig visz ! ugyanazon utat teszi meg a művészet, mely keleten a kültermészettől az emberig Görögországban és az embertől az istenig emelkedik a kereszténységben. E szerint a művészet első alakja a jelképi, a keleti alak. Ennek különböző fokozatai

vannak, melyeket szem előtt kell tartanunk a művészet történetében. A kezdetleges vallásokban, a kezdetleges társadalmakban, az ember nem különbözik az istentől. Az ember ama végtelen lények egyikének hiszi magát, melyek az egyetemes életben mozognak és küzdenek, pedig valamennyi közt ő a legigénytelenebb, mert valamennyit fölmagasztalja és imádja és csak saját képét, saját szellemét, gondolatát és lelkét tünteti el a teremtésből. E korszakban, melyben az ember az érzéket abszoltnak tartja, nem létezhetik művészet. Az ember dala nem lehet oly összhangzó, mint a tengerek moraja, mint az erdők suttogása: sem eszméje nem lehet oly tiszta, világos és ragyogó, mint éjjel a csillagoktól s nappal a nap fényétől besugárzott ragyogó ég. Az ember nem mer semmit létre hozni, bámulva áll meg és átadja magát a felmagasztosultságnak, melyet a természet szemlélete ébreszt benne, mint a gyermek, ki nem gondolkozik és anyja édes mosolyát bámulva és szemlélve él.

De valamint láttuk, hogy az ember érzi a tudományban a kül- és belvilág el-
lentétességét: úgy érzi annak szükségét is,

hogy eszméjét kifejezze és műveinek közvetítése által beszéljen. Azonban az ember tapasztalatlanságában, fejletlenségében azt hiszi, hogy végtelenül nagyot alkotva, végtelenül szépet alkot, és követ köre halmozva azon alaktalan épületeket alkotta meg, melyek még a sivatagon is láthatók, melyek átélték a korszakokat és melyek valóságos hegyek. E művészet, e durva és kezdetleges jelkép az érzék műve, melyből hiányzik az egység, a törvény, az összhang, mint ez rendszeren az érzelemnél tapasztalható, hiányzik amaz egység, törvény és összhang, melyet csak az ész adhat meg. Az érzelem azt hiszi, hogy alaktalan tömbeket, egymásrarakott tömegeket összehalmozva, hegyeket hegyek fölébe rakva, a nagyot, magasztost fejezi ki. Határozott bizonyítéka ez annak, hogy nem tudja, hogy a valódi nagyság az egységben van, mely az összhangból származik s hogy a valódi összhang a szellemben van. Ez hiteti el a népekkel, melyek képtelenek megkülönböztetni, elválasztani az eszmét az alaktól, a gondolatot a dologtól, a szellemet a képtől, — hogy a jelkép maga az isten, a művészet maga a vallás. Ennek

következtében költeményeik vallási könyveiket képezik. Azonban miután az emberi szellem tevékeny és szakadatlanul halad: azon alaktalan tömegekre, azon colossalis és szörnyetegszerű templomokba kezd lassankint behatolni és allászállni, mint az ég esője a fákra, az eszme ujjáteremtő élete. Ekkor kezdtek a templomok összhangzatos alakot öltetni, szabályos vonások szerint fejlődni, habár roppant nagy és idomtalan oszlopokkal birni, és gulák alakjában fölemelkedni és Egyiptomban, e földön, mely a kelet és a klasszikus világ összekötő láncza, elterjedtek a sphynxek, melyek teste az állatokhoz hasonlítanak, de szép emberi arczban végződnek, mintegy jelképeül annak, hogy az ember úgy a vallásban, bölcsészetben, mint a jogban fölemelkedett a természet kebléről a saját magáról és saját szelleméről alkotott eszme magasztos felfogására. És midőn ezek Egyiptomban történnek, hol az obeliszkek, sphynxek születtek, mint a szobrászatnak mind megannyi kísérletei, a sziklából vágott nagy colossusok, mintegy jelezve az aspiratiót, hogy a természet átalakuljon az emberi

öntudatban ; míg ezek történtek Egyiptomban, Frigában és más országokban, melyek már hajlottak Görögországhoz, az ember hazájához ; föltárult az apolog, mely nagy erkölcsi igazságokat tartalmazott a tények bimbójában és a természet tüneményeiben. Így a keleti művészet fölvéve az emberi alakot és fölvéve a természet eszményiségét, elzüllött, hogy egy új művészetnek nyisson utat, adjon helyet.

Ekkor született meg myrthus- és borostyánkoszorúzottan egy mosolygó tengeren, ragyogó ég alatt, mint Venus, ihletettséggel és életörömtől sugározva, az ó-világ muzsája, az ember szobrása, az ókori történelem sybillája : *Görögország*. Görögország engem lelkesít és örömmel tölt el nemcsak azon templomok által, melyek oly összhangzatosak, mint az emberi eszme : nem csak azon énekek, rythmusok és gyászdalok által, melyekhez hasonlók nincsenek egy nyelven sem ; nem csak a gondolat által, mely egész életét fénynyel árasztotta el ; nem csak azért, mert föltámadt és legyőzte a zsarnokokat és megszabadította a rabszolgákat, kik előtte reszkettek s kik lánczokat akartak ková-

csolni számára; nemcsak mindezek által lelkesít engem Görögország: előttem, ki annyira szeretem a szabadságot minden nyilvánulásaiban és minden következményeiben, Görögország oly szép, oly magasztos, oly művészi, oly nagy, hogy azt tartom, isten arra rendelte, miszerint a világon első revelatiója legyen az emberi személyiség eszméjének, habár a revelatio nem is volt tökéletes; ama jog és szabadság eszméjének, mely később áthatva a kereszténység isteni szelleme által, a világ trónjára, a Capitoliumra lépett, megfékezte a barbárokat, keresztül hatolt a feudális várakon, lerombolva azokat, győzelmi szekerehez füzte mint szolgákat az isteni jog királyait, leheletével a modern forradalmak viharait idézte föl és aztán mint játszi szellőket lecsendesítette azokat, hogy a földet szép szerével győzelmi útjában a haladás felé tereljék és ma már mintegy győzelmi jelvényei: a sajtó és a szabad szószék fölébe emelkedve, magához hívja az elnyomottakat, hogy kioszsza közöttük az értelem, a lélek, a jog kenyerét és kiegyenlitsen minden nagy igazságtalanságot, — mert a szabadság ezen elve, mely

azon mérvben gyarapodik, a mint a századok egymásra halmozódnak és a mint az ember halad: a civilisatio anya-eszméjét és összes történelmünk halhatatlan szellemét képezi.

A keleti művészetben az alak volt túlsúlyban. A klasszikus művészetben szeretetteljesen egyesül és ölelkezik az eszme a kifejezéssel, a szellem az alakkal. Az eszme midőn fölszabadította magát a természet hatalma alól Görögországban, nem birhatott elég erővel, hatalommal, hogy leigázza a természetet. A klasszikus művészetben maga a szellem képezi a tárgyat, gondolatait, eszméit a legszebb alakokban testesíti meg. A szellem megérti azt, hogy a tünemények végtelen sokfélesége fölött ott áll saját egysége, és a mozgalom, a végzetszerű mozgalom fölött, mely körébe von minden lényt, saját szabad egyénisége. Görögországban az egyén oly társadalmi körben élt, mely élesztette ihletét és fejlesztette a művészetet. Ott igen mysztikus összhang létezett az állam és egyén, a törvény és szokások között. Az állam leszállt az egyénig, az egyén föl-emelkedett az államig; az alak annyira

eszményesült, hogy eszmévé változott és az eszme annyira megvalósult, hogy teljesen plasztikus lett. Ily módon a klasszikus művészetnek oly fenség lett a tulajdona, minőt merőben nélkülöznek a művészet többi nemei; összeegyeztetett minden összhangot, alakja: maga a szépség eredeti tisztaságában, a szépség egész valódiságában, a szépség, az összhangra alapított szépség és pedig a nélkül, hogy a szellem elhomályosítsa az alakot, vagy az alak csorbát ejtsen a szellemen. Ennélfogva a valódi művészet : klasszikus művészet s a művészet valódi hazája Görögország.

Valamennyi többi művészet vagy oly mérvben ad túlsúlyt az anyagnak, az alaknak, hogy megcsontítja az eszmét, vagy pedig oly magaslatra emeli az eszmét, hogy annak magasztosabbá tétele végett kevésbe veszi az alakot; de a görög művészet e két elemet oly szerencsésen egyesíti, hogy bajosan lehet jobban kifejteni a művészet legmagasabb végcélját, mely abban áll, hogy az ellentétek ki-egyenlítettessenek és kellemes összhangba hozassanak. A klasszikus művészet érdekkel minket, mert mindenek fölött az

emberrel foglalkozik. Az ember képezi eszményi alakját és az ember képezi vég-czélját. Egy pillanatra sem téveszti szem elől történetének e biztos kalauzát és miután az ember ott, hol önmagával találkozik: el van ragadtatva azon szépség által, mely saját természetét hirdeti és fejezi ki, — e művészet legélénkebb érdeket költi föl bennünk, ha elgondoljuk, hogy felette mint zápor patak az évszázadok annyi sorozata viharzott el. Könnyen érthető, hogy a szellem nem jutván keleten az érettség fokára, nem birhatott valódi élettel. Ellenben a kereszténységben az eszme oly magasan szárnyalt, a gondolat oly magasra emelkedett, a végtelen oly annyira lebegett a művész szemei előtt, hogy bajos, csak nem lehetetlen a művész gondolatának teljesen megfelelő kifejezésével találkozni. De nem úgy Görögországban, nem úgy azon nemzetnél, mely az emberiség nagy dialectikus fejlődésében a központot, a középutat képezte. A görög szellem nem aluszsza az érzék mély álmát a természet ölében, mint a keleti szellem, és ezért képes a legmagasztosabb conceptiokra emelkedni, de ép oly kevésbé lakozik, vagy

merül el az örökkévalóban, a végtelenben, — mint a keresztény szellem s ezért képes kiegyenlíteni és összhangba hozni a gondolatot plasztikus kifejezésével, az eszmét érzéki alakjával. Igaz, hogy a klasszikus mű nem bírhat azon egységgel, melylyel bírnak a természet művei; igaz, hogy sok műfogra van szükség, hogy elérje a szerencsés összhangot — ez bizonyos; de ezen alkotásban az ember kifejti, kimutatja egész hatalmát, kimutatja, hogy miként egyesül akarata gondolatával egy műalkotás létrehozására, mely bevégezett, önkényt jövő szülöttje egy oly tevékenységnek, mely sem nem találkozott akadályokkal, se le nem győzte azokat. És miután az individualismusra és szabadságra való törekvés, amennyiben erről az ókori roppant socialismus közepett szó lehet, már concret, határozott eszméket tüntetett föl, semmi sem volt könnyebb a görög művésznek, a klasszikus művésznek, mint emberi, mint valódi alakba önteni az eszmét, a szellem titokzatos lényét. A szabadság, mely a művésznek valódi istensége, nem-tője, — a szabadság: az ókori szellem öröksége, kiválaszthatja azt az alakot, mely

neki tetszik, bámulhatja a lelkes és lelketlen természetet, fölékesítheti műveit a vallás minden dogmájával, felforgathatja a dogmákat, porig alázhatja az isteneket, fölemelkedhetik az Olympra, teremthet új isteneket, mint napokat, melyek őt besugározzák; tehet mindent és miután mindent tehet: inspirációja valóban kimeríthetlen.

A jelképes alak a művészet kezdete; a klasszikus alak az ember tökélye a művészetben. A klasszikus világ nagy haladása szemben az ókori világgal abban áll, hogy fölvette keblébe a szabadság eszméjét, mely soha sem létezett a Keletre nézve. Így az ókori forma elenyészte, halála után a művészet valódi alakja nem mint a test egyszerű szervezete, nem mint tisztán állati élet, hanem mint a testnek a szellemmel való összhangzata jelentkezik. Így a görög személyiség eszméjéből, mely habár még homályos volt, mivel reá borult a végzet árnya, ezen személyiség eszméjéből, mely tisztább volt még is, mint Keleten, származott a művészet, mely kétségkívül bevégezettebb, mint a hogy az emberek általában képezik.

Görögországban kellett megszületni

az emberi művészetnek. Ott a szellem képes volt magát felfogni, a világtól elkülönítve, életét elvontan tekinteni, egy szóval, magát fölszabadítani a pantheismus óriási karjai közül. Ennélfogva az első szabadságdal, mely az embert átalakította, a görög művészet volt, mely végig hatott a gondolat minden képzelhető fokozatain s ezért meg kell itt állapodnunk egy pillanatra, hogy megértsük és tanulmányozzuk a művészet rendszereit.

Első művész az isten volt; első műalkotása a teremtés, a messze kiterjeszkedő egek, az örökkévalónak szava által elővárázsolt világosság, a csillagok, melyek az első összhangot létesítették, a nap, mely ragyogva tünt elő a chaos öléből, a partjaik közé szorított tengerek, a villanyosság, a villám által szétszaggatott hegyek, midőn a teremtés első reggelén a gőzök fölpárologtak, a virágokkal terhelt fák a mint az első légkör, az első világosság szeplőtlen csókjában részesülnek. És e magasztos kép háttérén ott áll a nagy szobor, a nagy szobrászati mű, az ember szép párjával szakítva a nyiló rózsákat, melyek az első harmatcseppektől terhesek és egyesítve

első fohásztát istenhez a többi lények dalaival, a hozsannával, melyet hálaképen röpitnek ég felé az ujonnan teremtet világok.

Azonban az isteni mű, mint talapzat fölött kellett fölemelkednie az emberi műnek, a művészetnek. Az első művészet, melyre az embernek már életénél fogva szüksége volt, mely legközelebb áll érzékiségéhez: az *építészet*, melyben az anyag sokkal inkább szerepel, mint bármely más művészetben. Ez a kelet művészete. A kaszt művészete. Ama nagyszerű építményeket nem a szabadság emelte, hanem a szolgaság, építették azokat bilincsesel lábaikon a pária, a hadi fogoly, a rabszolga. Ne keressétek ott egy építésznek sem a nevét; az örökös építész maga a papi kaszt, mint a hogy örökös mintakép a természet és örökös munkás a pária, a rabszolga. De a jelképes építészetnek klasszikussá változni, a természetet elhagyni és az embert mintaképül választania kellett. Hol született ujja? Hol? Ezt már mondtam, Görögországban. A ház és a templom ugyanazon alakkal birtak, mint a hogy az ember ugyanazon szervezettel, ugyanazon lényeg-

gel bír. Az oszlopok utánozták a szép emberi alakot, az oszlopfejek hasonlítottak a szüzek hajfonadékaihoz. A görög templomok számtani ridegségökben, vonalaikban, íveikben, oszlopcsarnokaikban és folyosóikban azon népnek életét képviselik és jelképezik, melynek sok világosságra, sok levegőre, sok szabadságra volt szüksége, hogy megélhessen, nem önmagába zárkózottan, hanem valódi lakhelyén, fő-lakhelyén: a nyilvános téren — folytonos összeköttetésben az emberrel és a természettel.

A klasszikus építészet egyik legkiválóbb ismertető jele: a hengerded, összhangzatos oszlop, mely olyannyira erős, hogy ha az épület romba dől s falai összeomlanak, az oszlop mégis épen fönmarad, ostromoltatva a szél és eső csapkodásaitól, ellenállva a századok áramlatának és dacolva az elemek harczaival. A görög építészetnek különböző fajai vagy nemei vannak. — A *dóriai* főleg az épület halmazával foglalkozik. A szellem itt még nem emelkedik föl annak felfogására, hogy a kő úgy engedelmeskedik a gondolatnak, mint a viasz s mint a hogy engedelmeske-

dik a szellem hatalmának a galamb vagy az oroszlány. A dóriai styl oszlopai hasonlítanak a fához, mely a föld belsejéből sarjadzik föl s mely — még félénk lévén — nem meri pompásan szétterjeszteni a levegőben lombjait. A dóriai styl legközelebb áll a megelőző művészethez és az emberi szellem minden nyilvánulása között összeköti a keletet a nyugattal, a szabad Görögországot a régi és titokteljes Ázsiával. De nem így a *jóniai* építészet, Görögország valódi szülőtte. Itt az oszlop sokkal kecsesebb, és talapzattal bir, a melyen nyugszik; koronája, tetőzete görbe, kanyargó vonalokkal bir, melyek legszebb diszitményét képezik. Ez építészeti modor nem oly nehézkes, mint a dóriai, diszitményein szépen alakított állatfejek láthatók, melyek művészi kivitelü virágkoszorúkkal vannak feldiszitve, mintha áldozatra volnának felkészítve. A jóniai építészet az embernek nagy diadalát jelzi a természet fölött, világos jele az emberi szellem szakadatlan emancipációjának. A művész nem csak a teremtés forrásából merit ihletet; szemeit saját szellemére is fordítja és saját eszméi, saját gondolatai segélyével egybeilleszti

és összerakja a köveket, oly módon, hogy mintegy rythmust, zenét alkotnak, mely még romjaiban is ünnepelni, dicsőíteni fogja az emberi lélek első szárnyalását a szent szabadság felé. — A *korinthetai* styl megtartja a jóniainak alapvonását, jóllehet már elegánsabb s azonkívül gazdagabb és változatosabb ékitményeket tüntet föl. Meglátszik ez építészetben, hogy az emberi eszme hatalmába kerítette a követ, legyőzte, uralma alá hajtotta és átszellemítette az anyagot s az annyi összhanggal összerakott kövek úgy hatnak, mint ha egy ének dallamai volnának. A korinthetai építészet kétségkívül az összes görög művészetnek épilógja, utolsó szava és összhangzata; a szabad szellemnek egyesülése az a természettel, nagy diadalkoszorú, melyet az örökös harczi, az ember nagy eszméinek lüktetésétől feltüzelt halántékára fűz. De a klasszikus művészet nem hal ki Görögországban. Az emberi szellem Rómában nő és gyarapodik — és távol attól, hogy megelégedjék az eszme és alak összhangzatával, az általánosra, az örökkévalóra törekszik. Róma nem akar csak falai között hatalmasan emelkedni fel, Róma világ-

uralomra törekszik. Ezen szellemi emelkedettség magával emelte az építészetet is. Az építmények nem voltak sem oly összhangzatosak, sem oly kecsesek mint Görögországban, hanem pompásabbak, nagyobbak és bizonyos pontig nagyszerűbbek voltak. Meglátszott itt, hogy valamint az ember uralmát megörökíteni igyekszik, úgy törekszik a végtelenségre az építészet. A boltozat, a diadalív, melyek az előző építészetben ismeretlenek voltak vagy kevésbé alkalmaztattak, azt mutatják, hogy az ég a művészetnek egyik típusát, a végtelen pedig Róma állandó aspiratióját képezi. E nemzet, mely oly számos nép-maradványok fölött emelkedett föl és alakult, prófétának tűnik föl, ki a népeket térdre borulni kényszerítve hirdeti nekik az igazság, az égi vallás eljövételét. Foglaljuk össze a mondottakat.

A kelethez közel álló dóriai építészet létesítve egy arisztokratikus nép által, nagy volt mint a kelet, durva és szigorú, mint az első arisztokratiák. A jóniai építészet, létesítve a demokratia által, szellemibb, légszerűbb, könnyedebb, kecsesebb, és oszlopainak ékitményeiben az emberi szellem

első lendületét tünteti föl. A korinthetai építész, a leggazdagabb, a pompás, ékítve annyi fényvel, akanthuslevéllel, mint a szüzek hajfonadékai, kik áldozatot mennek bemutatni, azt tanúsítja, hogy a görög szellem a tökély fokára jutott, hogy elérte szép életének leggazdagabb változatosságát és egyszersmind legteljesebb egységét.

De ezen nagy kő-epopaea utolsó szavát a római világ irta meg; ama világ, mely összefoglalta az egész ó-kori műveltséget, hogy áldozatként bemutassa azt az új civilizationnak, mely összeegyeztette és egymásra halmozta az építészeti nemeit; igen, a római világ, mely összhangba hozta művészetében a keleti nagyságot a görög szépséggel, mint a hogy összhangba hozta társadalmában a patricziusokat a plebejusokkal; a római világ, mely nagygyá tette az építészeti által, hogy megalkotta, mintegy az ég utánzásaképen a boltozatot, melyet a görögök nem ismertek, a diadalíveket, hogy e boltozatok, ez ívek alatt haladjanak el az igazság, a szellem apostolai; és ezen boltozatokban, ezen ívekben, melyek a végtelenség utáni vágyat fejezik ki,

találja fel első aspiratióit a keresztény építészet.

Az építészet: a természet művészete után következik a *szobrászat*, az ember művészete. Ne keressük azt a keleten. Némely keleti vallások tiltották a művészetet. A szobrászat a templomok árnyában jelenik meg, mint a hogy az ember él a pálmafa árnyékában. A szerves természet utánzása megmaradt azon népeknél, melyek a kezdetlegesen szigorú kelet elfajzásai. Egyiptom oly szobrokat mutat föl, melyek léleknélküli testek, életnélküli alakok, de mintegy méhgyümölcsét képezik ama nagy művészetnek, melyet egy új nemzet rejtegetett bensőjében. Görögország, az összhang, a dal, a rythmus nemzete; Görögország, mely személyesítette a szellemet, Görögország az ó-világ musája, a nemzedékek szemei előtt mindig vésőjével fölfegyverkezve tűnik föl, hogy vele márványba vésse az emberi alakot, hogy azt elárassza a szellem fényével, hogy vonásaiban feltüntesse az eszmét és a hideg, mozdulatlan kőbe pezsgő életet leheljen: eszményített, istenített emberi alakot, melynek minden parányáról a halhatatlan-

ság sugárzik le, melynek márvány homlokán az eszme ihlete, a művészi ihlet tüze lángol, az ember valódi apotheosisa, ki egyesíti magában a szabadságot, tudományt, a szépséget s fölemelkedik a művészet szent oltárán, hogy a halhatatlanság nectarját kérje az istenektől, melyek bámulva és meglepetve nézik nagyságát.

Mondám, hogy az építészet fő typusa a természet s ezért a kelet művészete; a szobrászat typusa az ember s ezért Görögország művészete. A természet törvényeinek inkább alávetett építészet nem fejezheti ki oly hiven az emberit, mint a szobrászat, mely már inkább a szellem törvényeinek hódol. Az építészet: anyagi világ, mely a természet fölébe helyezkedik: de a szobor már maga az ember a mint ragyogtatja gondolatát és eszményiti alakjait. Az építészetbe mindig a hasznosság egy elve vegyül, mindig lakhelye volt vagy egy istennek, vagy egy embernek és ritkán volt tisztán jelkép, mint a régi obeliszkek. A szobrászatnak már nincsenek ily hasznossági céljai; az ember itt szabadnak tűnik föl, ki önmagában bírja létjogát és célját s a szép szoborban titokteljes összhang-

zattal egyesíti bensőleg az eszmét az alakkal, mely a klasszicizmusnak főjellemvonása. Nem tulajdonitunk a szobrászatnak nagyobb becset, értéket, mint a minővel önmagában bir; egy művészet sem hasonlítható hozzá, a mi az eszme és alak összhangba hozatalának feltüntetését illeti; de míg könnyűséggel fejezi ki az ember külső szervezetét, organikus, plasztikai természetét: nem képes azon könnyűséggel kifejezni az ember belső részét, erkölcsi természetét, szellemét. Igaz, hogy a szobor homlokáról lesugározhatik egy eszme, de csakis egy eszme, mely nem jelzi, nem jelezheti az élet egész mozgalmát. A szobrászat valódi görög művészet. Görögországnak sem élete előtt, sem után nem volt vetélytársa a művészet ezen ágában. A szellem egyénisége, a külső egyéniség, melyet Görögország egész életében képvisel és feltüntet, nem fejezhető ki méltóbban, büszkébben mint a fenséges, mozdulatlan, egy magában álló elkülönzött szobor által, mely az ember titokzatos apothaeosisaként tűnik föl.

A római szobrászatnak két nagy jellemvonása van, melyek valóban összhangzatban állanak az egész római élettel. Az

egyik jellemvonás az, hogy realisabb, emberibb még a görög szobrászatnál is, mint a hogy műveltsége is humanusabb és realisabb; a második jellemvonás abban áll, hogy inkább az erő jellegét tünteti föl, mint a szellem benső fenségét; a harmadik jellemvonás az, hogy a római szobrászat kétségkívül colossalisabb alakokkal bír, mert az igazat megvallva — az ember Rómában nőtt fel. A szobrászat után, mely eszményibb az építészetnél, vizsgálat alá kell vennünk a festészetet, mely sokkal eszményibb a szobrászatnál. Vessünk röviden egy pillantást e művészetre.

A *festészet* a klasszikus világban: eszményítés, igen, semmi más, mint a szobrászat eszményítése; e művészetnek természetesen haladni, fejlődni kellett a kereszténység isteni, természetfölötti befolyása alatt. Nem ok nélkül, helyesen mondatik, hogy az építészet keleti művészet és a festészet keresztény művészet.

A festészet már a szellemnek nagyobb gazdagságát, az eszméknek és gondolatoknak nagyobb változatosságát igényli. Olybá tűnik föl, mint, ha az ember lelke volna, mely, fölemelkedve a testi szer-

vezet homályos öléből, kiterjeszti szárnyait és összegyűjti az egész természet színeit és az összes lények parányait. Az ókori festészetéről és zenéről nem mondhatunk ítéletet, mert nem maradtak hátra oly maradványok, melyek elegendők lennének arra, hogy magunknak azokról helyes fogalmat alkothassunk. Az kétségtelen, hogy a görög művészet jellege, szobrainak amaz olympi fensége nem épen alkalmas arra, hogy a festészetet virágzó pontra emelje. Bámulják az ókori szobrok alakjaikban a szellem ugyanazon fenségét, a kifejezés ugyanazon kellemét látjuk. De a festészet hasonlíthatlanul több változatosságot igényel az érzelemben, több életet az eszmében. A pompejii falfestmények, nagy művészek véleménye szerint, a színezésben nagy élénkséget, az eszmében gazdagságot, az idomokban értelmet és a csoportokban utánozhatlan kellemet mutatnak. Ha mindjárt ez igaz is, a klasszikus egyéniség mindig külső egyéniség s a keresztény egyéniség belső egyéniség leendő. E tekintetben a pogány szobrászatnak nincs, nem lesz versenytársa. De a lélek, minden nyilvánulásaiban, magasztosultságában,

misztikus fenkölttségében, szenvedéseiben és végtelen reménységében az annyira változatos, ragyogó keresztény lélek jobban fejeztetik ki a festészeti művek által. Ezért mondtam s azt hiszem okkal mondtam, hogy a régi festészet tulajdonképen nem egyéb, mint a szobrászat eszményítése.

A *zene* még szellemibb a többi művészeteknél. A zene az egész ókorban jótékony befolyást gyakorolt. Az ókor kiválólag zenei, szavai rythmikusak, mondatai hangzatosak; a lant egyik legnagyobb győzelmi jelvénye, Apollóról alkotott hitregéje egyik legigazabb, legvalódibb symboluma; a zene a lélek legfőbb képző eszköze, mint a torna a teste nézve; az ókor törvényeit eléneklik a köztérekben, nagy csatáit az olympi játékok alkalmával; Görögország katonáinak előbb van szükségök a lantra, mint a kardra, előbb a költőre, mint a hadvezérre; Tyrtaeusnak a harcz tüzében elénekelt versei több hatást tettek, mint a nagy hadvezérek stratégiája, egy szerelmi dal az első ajándék, melyet vár a leányka, hogy magát a szerelemtől lángra gyulva érezze; a görög szomorujátékok

nem létezhetek a karok nélkül, sem vallási szertartásai tánczok nélkül, melyekben a szüzek a cythera hangjainak ütenyeire lejtettek és a görögök, mint a latinok, minden időben, tavasszal úgy, mint ősszel, a természetnek minden nagy átalakulásaiban a legszebb dalokkal ünnepelték meg, üdvözölték a virágokat, gyümölcsöket, a holdnak a hegyek közül feltünését, a hajnalt, szüretet és aratást.

A művészet egy titokteljes lépcső, melyen fölemelkedve az ember kifejezést ad legelső érzületeitől kezdve föl egész szellemének öntudatáig és isten után való édes vágyakodásaig. Az *építészetben* a természet képezi a jelleget, az eszközt pedig a földből kitépott, kiszakasztott nagy testhalmazok; a szellem a jelképben szendereg. A *szobrászatban* a jelleg az ember, az eszköz a márvány, a saját szervezetünkké átalakított kő; a szellem saját lételének öntudatára emelkedik és kevésbbé van szüksége a külvilágra; a szobor homlokán már ragyog a gondolat legtisztább fénye. A *festészetben* a jelleg: az ember egyesülése a természettel, a teremtéssel; az eszközök: a színek; az eszme átkarol és egyesít két

világot s a művészet átszellemül. — *A zenében* az eszmény, a jelleg: maga a szellem, a tiszta, subjectiv érzelem; az eszköz: a hang, mely szellemibb eszköz s olybá tűnik föl előttünk, mintha lelkünk édes visszhangja volna; míg végre a szellem átmenve a roppant testhalmazokról a szerves természetre, a színre, a hangra, saját önmagának birtokába jut, elkülöníti magát a külvilágtól és saját eszközeit, eszményi alakokat, a szót veszi igénybe, használja fel; és győzelmesen jut el az utolsó művészetig, mely a legszellemibb, legtisztább, valamennyi művészetnek ragyogó koronájához, az isteni, magasztos *költészethez*.

A klasszikus költészetről beszélve, nem választhatjuk el, nem szabad elválasztanunk Görögországot Rómától, melyek ugyanazon eszmének két nyilvánulását, ugyanazon szellemnek két phasisát képezik. A görög költészetben több a kellem, és az ember egyesülését jelzi a természettel; a római költészet ünnepélyesebb, méltóságteljesebb, magasztosabb, miután azon öntudattól van áthatva, hogy az egész világnak művészete is egyszersmind s azon

előérzettől vezéreltetik, hogy keblébe fogadandja az isteni szellemet.

A szellem áthalad minden művészen, mint valamely titokteljes lépcsőzeten, míg a természet alóli teljes emancipációjához jut. Az építészetnek nagy mérvben van szüksége a külvilágra, az anyagra; e nélkül, a nagy eszközök nélkül, melyeket neki a természet szolgáltat, nem volna képes kifejezni eszméjét, mely még teljesen alá van vetve a térnek. A szobrászatnak kevésbé van szüksége a külvilágra, de mindazáltal a természetnek nagy része van compositióinak megvalósításában. A festészet, habár nem képviseli a háromféle kiterjedést, mint az említett művészetek, mégis anyagi, mégis plasztikai. Az eszme még alá van vetve a tér kategóriájának, még szolgálja a természetnek. A zenének összhangjaiban az időre van szüksége és az eszme alá van vetve a cadentiának. A zene olybá tűnik föl, mint győzelmi ének, melyet a szellem hangoztat, látva, hogy közel áll ahoz, hogy fölszabadítsa magát a külvilág befolyása alól. De a szellem csak akkor éri el teljes szabadságát, midőn a költészet világába lép. Itt már nincs többé

szükség a külvilágra. A szó, mely oly szellemi, mint az eszme, vés, fest, dalol. A szó és az eszme összhangba hozza, áthatja egymást és összeolvad egymással. A költészet valamennyi művészetnek összfoglalata, mert valamennyit magában foglalja és valamennyit egyesíti az égi uralom alatt. Az élet egyforma minden művészetben. A mozdulatlan építészet mindig ugyanazon eszmét fogja kifejezni és azon eszme fölött fognak letünni a századok a nélkül, hogy annak lényegét megváltoztatnák. Így van ez a festészettel és szobrászattal is. De a mozgalom, az élet, az eszmék sokfélesége, a szellem- és természetnek egyesítése és összhangzatba hozatala, valamennyi között a legmagasztosabb művészetnek, az isteni költészetnek adatott.

A *költészet* kifejezhet egy egész eszme-egyedet, festheti a természetet, visszatükrözheti ama másik magasabb és magasztosabb természetet, az erkölcsi világot, vésheti eszméinket, átkarolhatja a történelem, a szellem, a teremtés általános törvényeit, fölemelkedhetik istenhez, mint a hogy a sas eltűnik a magas légrétegekben; fölmagasztosulhat azon másik világ

isteni szemléletében, mely az idő és tér határain kívül áll, mely minden lény életének örökös 'kutforrása. És így a költészet szemlélhet, tárgyalhat minden dolgot, minden eszmét, nem átmeneti és futólagos oldaláért, nem, szemlélnie és tárgyalnia kell az eszméket és dolgokat lényegükben, vagy is azt, a mi bennök soha sem hal meg, a mi bennök örök. Ezért a költészet minden időben képezte az embereket; ezért a költészet, fölemelve és fölmagasztozva a szellemet, átkarolta azt, mint semmi más művészet, egész lényében, egész valóságában. Ezért a költészet legméltóbb visszatükrözője egy társadalomnak, egy századnak.

Kezdjük a *lantosköltészettel*, mely a művészetnek első alakja. A szobrászat, a festészet vésnek, festenek a térben, a természetben; a költészet vés, fest a lélekben. A lantosköltészet kiválólag subjectiv; viszfénye az embernek, a világnak, az istennek az egyén lelkében; a gondolatnak és az öntudatnak, lelkiismeretnek belső költészete. És az annyira snbjectiv, annyira mély és bensőségteljes lantos költők a szellemnek és a művelődésnek külön-

böző phasisait jelzik. Vessünk egy pillantást Orphaeus, Pindar, Ovid és Horácra. *Orphaeus*, a mythikus személyiség, ki nem hagyott hátra maga után költeményeket, hanem csak hagyományokat, jelképe az átmenetnek keletről Görögországra; azon pap ő, ki szentelt kelyhében a világ első reggelének harmatcsöppjeit, ajkain a szent berkek dalait, s elméjében a teremtés első fénysugarát hordja, azt a fénysugárt, mellyel körülövezi az emancipált és szabad ember halántékát — az isteni Görögország szerelmi csókja által. *Pindar* szabálytalan dalai, szabadságdalai, a hazáért meghalt hősökrol irt visszaemlékezései, az olympi játékok leirása, melyek mintegy föltárják az istenek templomát, a füstölgő áldozat, a rózsával behintett oltárok, a leendő győztesekért cyprusi bort üritő papok, a borostyánkoszorúkat tartó szüz leánykák, a szónok, ki a lépcsőzetek magaslatáról szavalja el Görögország hősi történetének lapjait, a büszkén ügető fehér ló vonva a szekeret, melyen a biborba öltözött versenyző ül, lobogó hajjal, kezében a gyep-lővel és tiszta tekintetét szerte jártatva; mindezen felséges kép, ezen látvány, mely

tart azon pillanattól, melyben a hős az istenekhez győzelemért fohászkodik azon pillanatig, melyben a nézők szemei elől eltűnve gyorsan futja köröskörül a küzdőtér, gyorsan, mint a gondolat és a szélvész és ezen pillanattól azon utolsóig, melyben már borostyán-koszorúzott homlokkal és kipihenve ajkaihoz viszi a vizes serleget, hogy erőfeszítése után enyhülést nyerjen; mindezen pillanatok, mindezen látványok mutatják a pogányság magasztosultságát, apotheosisét, fenkölttségét.

Pindar, a doriai, arisztokrata költő, felbuzdulva a természet összhangja s a hazai történelem régi emlékei által, Görögország fénye, ünnepélyei és látványosságai által, besziva lelkébe azt az ihletet, mely a dicső Görögország minden hegyéről leszállt és minden völgyéről, minden partjáról fölemelkedett; Pindar egész fényükben új életre kellett, hogy ébreszsze a régi emlékeket, a görög történelmet, a szilaj Atridákat, a trojai háborút, Iphigénia áldozatát, Achilles alakját, a győzelmi énekeket, melyeket hangoztattak a görög harcosok, midőn a persákat tönkre

verték, szóval a fenkölt szellemü hellen társadalom egész életét.

De mennyire megváltoztak az idők Ovid korában: Az istennők különféle átváltozásaiban és átalakulásaiban csak a pogányság halálát látjuk; a fehér neréidák, melyek eltűnnek a tiszta vizekben; az isteni szellemek, melyek a gesztenyefák lombjai s a cyprusok galyai közt zúgnak; az istenség, mely vérevel szinezi ki a rózsát; a forrássá változott szegény Aretusa leányka, ki örökösen sir, ah, örökösen sohajt; a szép Daphne, ki kiszabadulva Apolló hálóiból, fehér galambként száguld a mezőkön, s a szerelmes isten meg akarván őt fogni, átváltozik a halhatatlanság zöld borostyánjává; mindezen istennők, mind, minél több alakot öltenek magokra, minél több életen mennek keresztül és minél több átalakulást szenvednek, annál inkább mutatják Ovid költeményeiben, hogy a pogányság meghalt, hogy a jelképi kigyó élettelenül fekszik összetekerőzve az istenek hideg oltárain s hasztalan keresik számára a szép és tarka színü bőröket, melyeket a földön tett hosszú útjaiban szétszórva elhullatott.

És a lantos költők legnagyobbika, *Horác*z nem úgy tűnt-e föl mindig önök előtt, mint a szellem aspiratiója egy jobb világ után? Horác mély szomorusága még profétaibb Virgil életvidorságánál.

A gyönyör, a kéj keblére akarja hajtani fejét, és a gyönyör, a kéj eltaszítja őt. Fenn akarja tartani a régi szabadságot, és a régi szabadság nem tölti be az ürt szívében. Föl akarja támasztani a történeti hőskort, a hazai hőskort, s azt tapasztalja, hogy van egy másik magasabb heroismus, a szenvedés, az erkölcsi fájdalom heroismus. Szerelmi csókoktól hevülő ajkaihoz veszi a serleget, mely falernumi bort rejt magában és érzi, hogy amaz ital nem képes lecsillapítani szellemének kiolthatlan szomját. El akar mélyedni a természet balsamos illatárjában, a tenger hullámaiban, a lények életében és ott bensejében végtelen szomoruságot érez. Ott áll, hogy imádja az embert és testében csak egy kevés port, lelkében csak egy árnyat lát. Óriási szellem, koránál nagyobb költő, a tér határain felül emelkedő lélek, habár előttünk venyigével koszorúzottan tűnik föl, kezében a habzó boros serleggel, a

gyönyör és érzéki szerelemtől lángoló szemekkel, keblébe sziva a Tiburillatos levegőjét! Ama mosoly, ama vigság alatt mindig ott látható komor fájdalma a léleknek, mely a végtelenség után vágyakozik, a végtelenség után, mely egyedül vonhatja el a világtól a kereszténységet.

A lantos költészet elégité ki főleg a lélek azon szükségérzetét, hogy érzelmeit kifejezze, nyilvánítsa. Az emberi lélek képezi a lantos költészet igazi lényét. A költészetnek ezen neme végighalad az érzelemnek egész lépcsőzetén, kezdve a heves és rohamos szenvedélytől a mély és örökké tartó szerelemig; és az eszme egész lépcsőzetén, kezdve a benyomástól, melyet a természet gyakorol az érzékekre, egész a magas eszméig, mely minket istennel egyesít. E költészetnek alakja kiválólag egyéni, egy léleknek szózata, egy érzelemnek visszfénye, egy nyom, melyet egy eszme hagy hátra maga után, maga az egész világ, maga az egész szellem, de visszatükrözve az egyéni öntudatban. Jól lehet a külső tárgyak képezik a lantos költemény alkalomszerű okát, kutforrását, de a valódi, a maradandó ok és kutforrás: a

szellemnek azon élénk szükségérzete, hogy kitárja magát, hogy megvalósítsa magát a művészetben. A lantos költőnek nincs szüksége arra, hogy a külvilág adjon neki motivumot a dalolásra. Nagy lelkében, kimerithetlen gondolatában, tiszta öntudatában, lényében az ihlet- és az életnek kimerithetlen forrását bírja. A lélek, megmérhetlen ölében egyesítve a külvilágot, átalakítja, megnagyítja azt, eszméinek színet, szenvedélyeinek életelevenségét kölcsönzi annak. A lantos költészet: az egyén lelke, mely fölfogja a külvilág által lövelt fénysugarakat, a parányokat, melyeket a lények elhullatnak, az életet, mely a teremtés keblében rejtőzik; és ezzel meg nem elégedve, leleplezi, mint egy nagy képet, a belső világot, az emberi természetet, érzelmeit és eszméit és végül merészen a tér, az idő fölébe emelkedve, fölmagasztosultan lép be az isten szentélyébe.

A lantos költészet nem fejez ki mást, mint azt, a mi subjektív, kifejezi az egyéni embert, a lelket; de szükség van egy oly költészetre is, mely a tárgyilagosságnak, a collectiv embernek, a társadalomnak ad kifejezést. A költészetnek ezen neme: a

hősköltemény. Itt a költő egyénisége nem lép előtérbe, eltűnik művében. A lantos költészet: az ember, az egyén lelke; a hősköltészet a népnek, a nemzetnek lelke. Midőn valamely népnek szelleme kifejlett, szabadsága és függetlensége győzedelmeskedett minden ellenségén, midőn életének érzete, öntudata áthatja egész lényét, midőn már van történelme, mely lelkesíti és fölmagasztalja, akkor a népszellem kifejezést nyer egy hőskölteményben, mely a dicsőség éltető és ragyogó fényétől tündöklöklik. Az epikus költőnek ki kell vetkőznie egyéniségéből a haza oltára előtt, össze kell, hogy gyűjtsön szívében minden érzelmet, értelmi tehetségében minden eszmét, melyek népét éltetik és mozgatják, meg kell testesítenie a nép szellemét egy nagy költeményben, melyben tökéletesen eltűnik a költő, hogy egyedül a nép ragyogjon. Így részesülend az epikus költő halhatatlan dicsőségben. A szívek dobogni fognak költeményeinek hallatára, a haldokló katona elhaló hangon fogja azokat szavalni a csatamezőn, midőn lelkét kileheli a hazáért. Az aggastyán unokáinak fülébe fogja rebesgetni a költemény lap-

jait, hogy azokat ily életnedvvel táplálva, jó fiakat neveljen a hazának. És a magasztos dalokat minden nemzedék ismétetni fogja ugy szerencsétlenségeiben, mint boldog napjaiban.

A hősköltészet három nagy átalakuláson ment át az ókori történelemben: a keleten isteni volt, fél-isteni és fél-hősi Homerben, fél-hősi és félembéri Virgilben, teljesen emberi a spanyol Lucanóban. A keleti hősköltészetben nem lép előtérbe az ember, csak az isten szerepel mintegy valóságban, törvényeiben, családjában, politikájában, társadalmában és egész életében. A görög hősköltészet; az ember felmagasztalása, győzelme a kelet, győzelme a természet fölött. A zöld Oceán mellett, melynek hullámai sötét, fenyves partokon törődnek meg, a myrmidonok sátra emelkedik, melyben egy tábori ágyon pihen a gyorslábu Achilles, egyik oldalán a paizs, másikon a dárda, lábainál a rabszolgák, kezében az ezüstlanttal dalol az istenekről: atyáiról; egy legyőzhetlen harczfi, ki midőn szekeren megindul és dárdáját forgatja, vadabb a tigrisnél és az oroszlánnál, rettenetesebb a viharál, mely az erdőt

dulja; egy harczfi, ki keletre megy, legyőzi Hektort, legvitézebb ellenségét, kétszer hurczolja végig Troja falai körül és aztán elküldi atyjához, hogy ősei porai közé temesse; egy harczfi, ki mint az erő és vitézség oszlopa emelkedik föl a kelet sirja és Görögország bölcsője fölött, örökös jelképeül a szellem győzelmének az anyag, az ember győzelmének a természet fölött.

Homer: Görögország, a kelet legyőzője, — ezért költészete vallási és hősi.

Virgil költészete: egy dal, nem a kelet és nyugot harcz dala, hanem e két szellem egyesülésének az örök város nagy keblében menyegzői dala. *Homer* költészete zord, mint a harcz, *Virgil* költészete édes mint a szerelmi dal. *Homer* romba dönt egy civilizatiót és szétszórja annak porait a föld felszínén; *Virgil* a szelid lélek, mint Róma szelleme, összegyűjti eme civilizatio hamvait egy serlegbe, melyből az örök város az élet italát iszsza, hogy Róma, mint *Artemisia*, keblében egyesítse a kelet szellemét és maradványait. *Achilles* az ő zordonságában egy világot képvisel, mely tagad egy világot, az emberi gondolatot, mely messze távozik a természettől. A kelet polgárisult-

ságának antithesisét, melyet megörökített a politheismus isteneiben, Aeschylos trágédiáiban, a hősök Marathon, Plataea és Salamisban : azt írta meg Homer is Iliasában. A kelet egyesülését a nyugottal, melyet a római hősök valósítottak meg, Romulustól kezdve Caesarig, maradandólag írta meg Virgil Aeneasában. Achilles, a ki harczol, egy vitéz, erős katonának tünik föl, Aeneas, a menekülő, ki a békét keresi, ki birodalmat alapít, ki szerelmi csókot nyom azok homlokára, kik őt hazájától megfosztották, örökre egyesíti Ázsia szellemét Görögország szellemével — Rómában. Achilles mindig Görögország lesz, Aeneas pedig Róma jelképe. Ezek teszik Homert és Virgilt két nagy epikus költővé.

A hősköltészet azok szerint, a miket mondottunk, kiválólag tárgyilagos, az istent, az embert a társadalomban, s a természetet énekli meg. Vizsgáljuk a természet nagy dalnokait : Hesiodot, Lucretiust, Theokritost és Virgilt — oly költői műfajokban, melyek többé-kevésbé hasonlítanak a hőskölteményhez. Hesiodban meglátszik, hogy az emberi gondolatot még uralja a természet roppant sulya ; a lélek ugy el van

rejtve, mint a sáska a gabna hüvelyei közt, mint a hernyó gubójában; *Lucretiusban* a gondolat uralja a természetet, jóllehet bölcsészete materialista, az emberi szeretet mint egy rohamos folyam magával ragad minden lényt; az emberi eszmék: csillogó parányok, sokkal szebbek, mint azok, melyek a napot és a csillagokat alkotják; *Theokritban* és *Virgilben* Hesiod természete, mely uralta a szellemet, és *Lucretius* szelleme, mely uralta a természetet, egyesülnek és azonosulnak egy szerelmi csókban. *Theokrit* abban leli gyönyörét, hogy a pusztának, a sivatagnak zord és magasztos természetét tünteti föl. Lapjain a lég fuvalma hat végig, verseit a természet élete hatja át.

A halászok eclogája mindig egy bevégezett kép gyanánt fog szerepelni, melyet szemünk elébe tár a tengerparti kunyhó, a homokon alvó halászok, a szirtekhez kötelekkel erősített öreg bárka, a kunyhó tetőjén száradó hálók és fonalszálak, a hold, mely virradatkor kétesen világít és küzd a nappal, a part felé kiszökdecselő ezerszinű halak, a szegény halászok, kik nyomorukban sem nem irigyelnek, sem nem irigyel-

tetnek, megelégednek munkájokkal és az-
 zal, hogy egyik közülök azt álmodta egy
 éjjel, hogy egy nagy arany halat fogott el
 hálójával. Mind ez oly bevégzett, oly töké-
 letes a nagy Theokritban, hogy annyira
 visszaadja és kiszinezi a természetet, mint
 egy festő ecsete.

Theokrit szereti elnézni a fehérszőrű,
 feketén tarkázott borjat, a mint fut a tehén
 után, mely bög örömeiben, midőn a béres
 az istállóba hajtja és szereti azt a tájképet,
 melyet Sicilia környéke és tengere tár a
 szem elébe s melyen a szomszéd Afrika
 partjairól jövő langyos fuvalom fut végig.
 Theokritnak minden dalában látjuk a ter-
 mészetet és az emberi szellemet egyesülve.
 A világ oly szép, hogy a lélek nem költhet
 a világnál valami magasztosabbat. A lélek
 oly jól érzi magát, oly megelégedett, hogy
 távol a végtelenre való minden aspiratiótól,
 eltűnik, elvész a mezőkön, mint a madár a
 lég hullámzásaiban. Theokritban a termé-
 szet és az ember azonosulnak; ugyanezt
 tapasztaljuk Virgilnél is. Virgil vonzón és
 bájjal írja le a zöld mezőt, a szép partok
 közt sietve elrohanó üde és tiszta patakot,
 a méhek döngicsélését, melyek a liliumok

és ibolyákból kiszivják a mézet és szeszélyes kanyargásokban repülnek a vad rózsára; a fehér kecske-gidókat, melyek szitról-szirtre ugrálnak s a mélységek partjainak tetőin legelik le a friss hajtásu, gyenge füvet; a gerlét, mely elpanaszolja fájdalmát és özvegységét a magas szilfa ágai között, melyek a légben vesznek el; az alkonyt, melyben, mintegy álomra hívogatólag hangzik föl a tücsök-zene; az estét; az árnyakat, melyek a magas hegyekről leszállnak; az éj beálltával füstölgő gunyhót; a munkást, a természet ezen művészt, ki az ökröket az istállóból kihajtja és járomba fogja, mellette a kutya — s nézi a feje fölött boldogtalan fészkeihez szárnycsattogtatva röpkedő galambokat; ez alatt a csalitban rejtőző csalogány méla, szerelmi trilláival üdvözli az éjszakát; a legszebb képeket, melyekről a természet édes illatárja száll föl s melyekben a mezők vonzó, boldog nyugalma látható.

Valamint a lantos költészet képviseli azt, a mi subjectiv, és az epikus költészet azt, a mi objectiv: a *drámai* költészet a subjectivnek és objectivnek egyesülését képviseli; — a művészetnek nagy syn-

thesise ez. És nem ismerek a művészet történetében valami nagyobbat, mint a görög tragédiát. A színházat egy roppant tér képezi. A háttérben látszik a megmérhetlen tenger hullámaival, melyek mintegy nagy karral kísérik a hősök dörgő hangjait. Attikának fényárban tündöklő ege és a nap, mely nyugot felé hajlik, világítja meg a szintért. A szenvedélyektől zaklatott tragikus személy úgy tűnik föl a háttérben, mint egy szép szobor talapzaton. Küzdelem az emberrel nincs, de van küzdelem a végzettel, a természet általános törvényeivel, az öntudat általános törvényeivel. Az egyénnek eme küzdelme a megváltoztathatlan törvénnyel, az embernek a végzettel, a részletesnek az általánossal, a legtragikusabb, a mit a művészet csak felmutatni képes. Ezért született és halt is meg ott Görögországban a tragédia. A tragikus személy bünhödik cselekedeteiért, jóllehet azok nem függenek akaratától és így az ő szép homlokán ugyan egy időben egyesülnek a büntény sötét felhői és az ártatlanság tiszta fényárja. Ama hősök vértől párolgó kezeikkel, ártatlanok; amazok: saját leányuk, felesé-

gök, anyjok gyilkosai, szintén ártatlanok ; — a borzalom és nagyság magasztos vegyüléke. A borzalmak, a rettenetes szenvedélyek és a sötét éj fölött, mely a tragikus személyekre borul, mindig fölhangzik a vigasznak, a reménységnek, a dicsőségnek szava, egy magasztos, isteni zene, mely az igazságra, igazra, a szépre, a szerelemre emlékeztet : a kar, mely hasonlít a felhők fölött ragyogó naphoz.

Bámuljuk az embernek ez óriási küzdelmét a végzettel a nagy *Aeschylos* nagy trilogjában. *Agamemnon* a felbőszült tengeren, mely hajóit és dicsőségét megsemmisíteni fenyegetődzik, fogadást tesz, hogy Neptunnak fel fogja áldozni az első személyt, mely először tűnik szemébe a szép hazai partokon. Az első személy, melyet látott, Iphigenia volt, az ő szép leánya, ki virágokkal koszorúzva jött üdvözölni atyját. Az atya enged a végzetnek, megöli és feláldozza ártatlan leányát, gyilkát annak szívébe dőfi ; a szüzi vér befecskendi homlokát és a szép leány lelke eltűnik a fehér füst felhőben, mely az áldozatból az ég felé száll. Klytemnestra, Agamemnon felesége, Iphigenia anyja, feláldozza férjét,

megboszulja leányát. Orestes, Agamemnon fia, áldozatot akar bemutatni atyjának s a végzet azt mondja neki, hogy halálosan döfje keresztül anyjának keblét, azon kebelt, mely neki életet adott, mely ajkainak édes tejet adott. Orestes tehát megöli anyját, és az Eumenidák, a furiák vörös lángokba takarva és kigyóhajakkal üldözik őt a bőszen tengere sivatag partjain. Hálátlan nemzedékek, iszonyu játéka a végzetnek! De ne higgyék, hogy csak ezt tüntetik föl a görög tragédiák, feltüntetik az embert is, a mint küzd a végzet ellen. A lelánczolt Prometheus Jupiter ellen lázad föl, föl-hívja az Oceánt és a szeleket, hogy semmisítsék meg őt és a politheismus közepette az istenek atyjának a tróntól való megfosztását és halálát hirdeti. Minő rettenetes tragédia Prometheus! Mily hű képe az emberiség fájdalmainak!

Prometheus eljövetele előtt az emberek a földön szétszórva barangoltak. Lakhelyeik sötét barlangok voltak, fű képezte eledelöket. A villám, mint czikkázó ostor üzte őket, szélvésznek, viharoknak voltak kitéve teljesen.

A vad állatok bömbölése, az oroszlá-

nok orditása, a sakálok üvöltése félelmet támasztott a természet ama szerencsétlen fiainak keblében. A szelek süvöltése a hegyek kopár szirtjei felé szélesztette őket. Lábaik alatt megnyiltak a vulkánok, hogy elnyeljék, megsemmisítsék őket. Még az évszakot sem tudták megkülönböztetni, mely virágokat vagy gyümölcsöket hoz, vagy melyben fagyos tél uralkodik. Lelkőkre súlyosan nehezedett a tudatlanság sötét éjszakája. Az emberek olybá tűntek föl, mint az álom halvány és bolygó szellemei. De egy napon, amaz elhagyatottság közepette, előállt a próféta, a bölcs Prometheus. Maga köré gyűjtötte a szétszórt embereket s szent kezét az ég felé emelve, megmutatta nekik a csillagok örök pályáját, azok feljövételét és lenyugvását. Lehajolt a földre és ezen, minden tudománytól megfosztottak szemei előtt megnyitván annak keblét, az élet gazdag és kiapadhatlan forrását fakasztotta ki. Gyökerestől kitépte a fákat és megtanította őket arra, hogy azokból a földmivelés nagy eszközeit faragják. Beásott a hegyek belsejébe és ott találta a legyőzhetlen fegyvert: a vasat. A bikára vetette magát, mely vadon ordi-

tott az erdőkben és a járompálcza alá hajtotta, azt szelid mezei ökörré változtatván át. Megfékezte a szeleket és szárnyat adott az embernek, hogy a tengerek felszine fölött repülhessen. És nem elégedve meg ezzel, hanem azt akarva, hogy az öntudatot, a lelkiismeretet is megvilágítsa, a nap sugarával is meggyújtott egy kanóczot, hogy égi tüzet, isteni életet gyujtson vele az emberek lelkében.

Ekkor Jupiter, a zsarnok Jupiter attól félve, hogy ha így fejlődnek és növekednek az emberek, kezökkel az eget fogják elérni, Prometheus ellen irányzá villámát, a Kaukazusban lesujtá őt, erős kötelékekkel a hegyhez kötötte és egy keselyüt küldött oda, hogy belső részét kitépje és megemészsze. A hideg megdermesztette a Kaukazushoz lánczolt Prometheus csupasz testét, a napsugarak szemeit és homlokát égették, a hópelyhek szempilláira tapadtak, alatta a vulkánok forrongtak, gyíkok, viperák és kígyók surrantak végig meztelen tagjain és hiába igyekezett megszabadítani magát bilincseiből, mert még a halál sem könyörült meg kegyetlen kinjain. Ily szenvedések közepette Prometheus a ter-

mészetet lázította fel Jupiter ellen. Az Oczeán meg is hallgatta őt és magas torlaszokban korbácsolta föl bősüült hullámain, mintha az eget és benne Jupitert akarta volna ostromolni. Az Oczeán nedves szellőjének csókja, szerelmi csókja, megvigasztalta a vértanút és fölszárította a vérverejtéket, melyben egész teste fürdött. És ezen ember, megsebesítve, megdermedve, a hegyhez lánczolva, megfosztva minden szabadságtól, ezen ember, ki áldozata minden fájdalomnak, ki látja, hogy az ég az ő élete ellen esküszik össze és gyönyörködik kinjaiban, látja, hogy azért bünhödik, mert előkészítette a boldogságot az ember számára, mert felvilágosította annak lelkiismeretét és a munka isteni törvényének rendelte alá annak természetét; ezen ember, ki pártot üt Jupiter ellen és az elemeket zaklatja föl annak hatalma ellen: az embernek óriási, magasztos, isteni küzdelme, küzdelme az embernek, ki szabad akar lenni, az istentelen és vad végzet ellen.

De a görög szomorujátékok nemcsak az ember küzdelmét a végzettel, hanem az embernek győzelmét is föltüntetik a vég-

zet fölött. Valóban, *Sophokles* Oedipusa nem jelent egyebet. Oedipus megtudja, hogy ő atyjának gyilkosa, anyjának férje és testvére saját fiainak. Midőn az oraculum tudatja vele e borzasztó ujságot, dühbe jó, a kétségbeesés megrázza egész testét; őrzöngő lesz, magán kívül van, ordit a keservtől, fogait csikorgatja a borzalomtól, szemei tüzet lövelnek, torkán iszonyu nyögéseket bocsát ki, kérdezősködik azon megfertőztetett ágy után, melyben egykoron anyja és neje feküdt, ökleivel betöri az ajtót, mely utját állja, belép a terembe, bőszültén az ágynak rohan és ott találja elterülve, már hidegen, saját hajtekercesei által megfojtva az anyát, nejét, kit tisztátalan szerelmével meggyalázott, megtekinti, megvizsgálja s azonnal kihuzza a királyné palástjából a tüt, mely azt mellén összetartotta és kiszúrja vele saját szemeit, vér- és könytenger árasztja el Oedipus képét, ki megborzadva hagyja el Thebaet a végzet sulya alatt és sujtva az istenek és emberek átkaitól. De a végzet ezen áldozata győzedelmeskedik a kolonoszi Oedipusban. A kolonoszi Oedipusban már látszik a fájdalom megváltása, a ke-

resztény előérzet, melyre nem fektettek súlyt, melyet nem vettek figyelembe az újabbkori tragikai írók. E testületnek érdemes elnöke, a kiváló költő, kinek irodalmi dicsőségét bámulom és tisztelem, habár politikai eszméit nem osztom, mert némi különbségnek kell lenni az öregség között, mely már letűnőben van és a fiatal-ság között, mely csak most következik; e társulat elnöke egy csodálatraméltó szomorujátokat irt Oedipusról, mely habár csodás művészettel, csak a thebaei Oedipust tünteti föl, míg Sophokles nagy műve a kolonoszi Oedipust örökíti meg.

Kolonosz völgyében, melynek hegyei feltartóztatják télen a hideg szeleket, melynek venyigével befont, árnyas fái elrejtik a nap sugarait nyáron; ott, hol a csalogányok szeretnek tanyázni és a jáczint mellett a sáfrány nyitja meg illatos kelyhét és zöld réten ezernyi csevegő patakká ágazik a zugó Cephisus, ott, arra vánszorog a vak Oedipus a szép Antigonera támaszkodva, ki elhagyja szerelmesét, a fényt és hatalmat, hogy atyja támasza lehessen; Oedipus, a végzet áldozata ott átalakul a halál által, megtisztul szenyfoltjaitól fájdalma ál-

tal és a gyönyörű vidék védszellemévé változik át.

Lássuk már most, mint tünteti föl a görög tragédia az ember küzdelmét a végzettel és a szabad ember győzelmét a végzet fölött. Sophokles ez utóbbi nagy művében a szabadságnak keresztényi előérzetén kívül, ott van még Antigone tiszta, eszményi alakja. A világ boldogsággal, szerelemmel kínálja őt, de ő elhagyja a világot. Hegyen, völgyön át, nem rettenve vissza sem hidegtől, sem melegtől; támaszúl szolgál atyjának, kit az emberek elhagytak és az istenek megátkoztak. Midőn az egész világ összeomlik atyja feje fölött, midőn a vadállatok barlangja képezi egyedüli menhelyét, midőn az ég vaskemény és nem indul meg fohászain, midőn még a természet is eltaszítani látszik őt kebléről: akkor ama szép, fiatal, tiszta, erényes leány csókjaival szárítja föl atyja könnyeit, elvezeti őt ligeteken, erdőkön keresztül, a meredélyek partjain, édes dalokkal álomba ringatja őt, a nélkül hogy rá is gondolna saját boldogságára, egyedül osztozva annak szerencsétlenségében, ki neki életet adott, megfosztva magát az élet minden örömétől s a

magasztos áldozat oltárává alakulva át, ama szép fiatal leány, mondom, egy angyalnak tűnik föl, kit a könyörület istene azért küldött, hogy támogassa a pogányság ártatlan áldozatát rettenetes kinjaiban.

De nem is ebben van Antigone önfeláldozása. Atyja meghalván Kolonoszban, megtudja, hogy fivérei Eteokles és Polynices szintén meghaltak, elestek Thebae falai alatt egy nyomorult trónért. És megtud még egy másik végzetes hirt is: Polynices földi maradványait nem temették el. A ragadozó madarak, a hegyek medvéi fognak megosztani fivére holttestemén; borzasztó büntetés, az akkori idők fogalmai szerint, oly büntetés, mely egyjelentőségű az örök halállal. Kreon zsarnok eltiltja Polynices eltemetetését. Antigone azon mezőre irányozza lépteit, melyen fivére holtteste eltemetetlenül hever, könyeivel áztatja, szívéhez szoritja, megnyitja az anyaföld keblét és eltemeti. Kreon ezt megtudja és maga elébe hozatni parancsolja azt, ki tekintélyét így megsérteni és parancsait így áthágni merészelte. Antigone ekkor azt mondja a zsarnoknak, hogy

az emberek törvényei fölött ott ragyognak az Istenek törvényei, hogy az ég tette neki kötelességévé eltemetni fivérét és semmiféle királynak semmiféle parancsa sem elég nyomatékos arra, hogy ellensúlyozza az ég parancsait; hogy kész meghalni, igen, de nyugodtan fog halni, mert eleget tett lelkiismerete sugallatának. És valóban amaz isteni nő egy zugolyba záratott; ama nő, ki boldogságát áldozta föl atyjáért, életét adja fivéréért: az ó világban eszménynek tűnik fel, mely ott lebeg völgyei, tengerei és mezői fölött és tisztább és marandóbb életet fog élni az emberek emlékében, mint a hősök és az istenek.

De az ókori művészetben nem csak ezen tragikai irók szerepelnek, ott van még *Euripides* is. *Aeschylus* isteni költőnek tűnik föl előttem, személyeiben van valami az olympusi lakosokból; *Sophokles* az emberiség költője, személyei nagy erkölcsi jelképek; de *Euripides* előttem a valódiság, a realitás költője, személyeiben nézetem szerint tulzott mérvben vannak meg a föld porának parányai. Az Euripides által teremtetett nagy alak: *Medea* halhatatlan alakja. A bűvös, bájos nő, ki szerelmesét

egy más nővel látja egyesülve, ki fél a szerelemféléttől, ki borzasztó ajándékot küld szerencsétlen vetélytársának és örömmel látja azt meghalni, és rögtön gyermekeihez tér vissza, kiknek lehelletét annyiszor szívta magába, kiket oly gyönyörrel csókolt; azokat széttépi és vonagló tagjait szétszórja a földön; azon nő mindig alakja, példánya fog maradni a tragikai iszonynak és borzalomnak.

A szomorujáték kétségkívül az ember küzdelme az ókori végzetben személyesített természet és a lelkiismeret általános törvényeivel. Nagy szenvedélyek, magas érdekek és magasztos eszmék kell hogy képezzék a tragikai cselekvésnek rugóját. A személyeknek összhangban kell lenniök a tragikai cselekvés lényével. Mert ha a rugó nagy eszmékben és erkölcsi erőkben áll, a személy szintén egy élő eszme, erkölcsi erő. De miután az erkölcsi eszmék és erők nagy és magas, a realis életnél sok tekintetben magasabb régiókban élnek és fejlődnek és a személy, lételének lényét itt a földön fejleszti: innen származnak a rettenetes küzdelmek, a fájdalmas szerencsétlenségek, a harczok, viharok, katastrophák,

halál, szomorú kimenetel, melyek szükségképen elő kell hogy forduljanak a szomorujátékban, hogy fölgerjesszék azon magasztos borzalmat, azon részvétet, mely megtisztítja és fölmagasztalja lelkünket.

A szomorujáték e tekintetben Görögország természetes szülőtte. Ama nép hősi korszakában erkölcsi és vallási eszméit hősökben és istenekben személyesítette meg. A hősök és az istenek leszállhattak a szinpadra emberi szenvedélyeikkel, hogy jelenlétök által isteni jelleget kölcsönözzenek a cselekvénynek. Látható volt ott, ama szinpadon, az a mi nem észlelhető a mi nagy modern szinpadunkon; láthatók voltak ott a lelkiismeret és a természet általános törvényei, a mint a szintéren saját erejükből cselekednek oly módon, hogy a szemlélőre nézve nem volt semmi láthatatlan, vagy titokzatos. A végzet csaknem mindig meg akarja valósítani az ember célját az ó tragédiában. A mire Agamemnonnak szüksége volt, a mire törekedett, abban állt, hogy megszabadítsa Tróját. E pontban a végzetnek igaza van és teljes összhangban volt a hős egész életével. De hogy Tróját megszabadithassa, Agamem-

non kénytelen volt feláldozni leányát, Iphigeniáját. Itt kezdődik az ember, az ember szenvedélyének nagy küzdelme a végzet általános törvényével; ha Agememnon nem öli meg leányát, elvész Agamemnon és Agamemnonnal országa és országával egész Görögország. Mit tegyen tehát? Ha megöli Iphigeniát, örökös fájdalom fogja kinozni atyai szivét. Mit akar az ember, az egyéni ember, a jó atya? Hogy megmentse Iphigeniát. És mit akar az államférfi, a patriczius, a király? Hogy megmentse Görögországot. Melyik fog a másik fölött győzedelmeskedni? Az ember összhangba hozza egyéni szenvedélyét életének általános törvényeivel, meghódol a végzetnek. És ebben van a nagy érdek, mit a görög tragédia nyújt.

Van a görög szomorujátékban még egy más elem is, mely szerfölött transcendentalis és mely sajátlagos jelleget kölcsönöz a világ legnagyobb művészi népe ezen legszebb alkotásának; értem a *kar*t. Mi alatt a személyek kivégzik, megölik egymást, a kar hangoztatja az erényt, — emlékeztet a jóra. Midőn a büntény vérrel fertőzteti a szinpadot, a kar a re-

mény dalát intonálja; midőn a hős ingadozik, a kar őt kitartásra buzdítja; midőn kételyek szállják meg, a kar a hitet ébreszti föl benne: midőn minden veszve látszik, a kar arra emlékeztet, hogy él még az igazság. A kar maga a görög nép, néző és szereplő egyszersmind.

Róma nem ismerte a tragédiát, nem is volt rá szüksége. Hol vannak tragikusabb személyek, mint tribunjai és császárszínészei? Van-e nagyobb színház a forumnál? Van-e nagyobb és összhangzatosabb kar, mint a nép a Mars mezején? Van-e tragikusabb vég, mint nagy államférfiainak halála? Melyik tragédiát lehetne párhuzamba tenni a gladiatorokkal, a császársággal? Melyik tragikus jutott oda, a hova Tacitus sötét, komor szelleme? Róma tragédiáját történelme képezi.

Valamint a szomorujáték az ember egyéniségének küzdelme a végzet általános törvényeivel, az ókori *vigjáték* az egyén küzdelme a részlegessel, hű képe az ezernyi akadálnak és nehézségnek, melyekkel az ember utjában találkozik, midőn célja felé törekszik. *Aristophanes* vigjátéka mindig az lesz, a mi ma a sajtó; azon

nagy fegyver, melylyel a közszellem üldözi a rossz kormányokat, egy nagy ítélőszék, mely előtt megjelennek az államférfiak. Szabad népeknél azon mértékben, a mint a polgárok szabadsága gyarapodik, csökken a kormányok szabadsága. Ahoz képest, a mint az ember kiterjeszti cselekvési körét és a hatalom azt megszorítja és korlátozza: a közvélemény lesz ura ezen kormányoknak és a közvélemény keresi az egyensúlyt, mint a víz, és az egyensúlyt megtalálja a szabadságban. Ne ámitsuk magunkat a szabadság természete iránt és ne ismerjük félre valódi jellegét. Nem hisz, nem is hihet sem a kormányok, sem az államférfiak, sem a költők csalhatatlanságában. A politikai szabadság csak abban hisz, mit az ész jónak tüntetett föl. És ezért az ókor szabad politikája a vigjátékban a közvélemény, a nyilvános ítélőszék egy nemét bírja, melynek színe elébe megidézettek a nagy hadvezérek, nagy költők, szónokok, kormányzók, bölcsészek, pártok; és ott mindnyájan nyíltan és szabadon lelkiismeretes vizsgálatot állottak ki, bevallották vétkeiket, nyilvánosságra hozták ellenmondásaikat, gyengéiket és

elvették megérdemlett büntetésöket. És én megvallom őszintén, uraim, hogy miután nem vagyunk angyalok, elébe teszem ezt a nyilvános ítéletet, mely sokszorigazságtalan, a siri csendnek, mely borzasztó módon sujtja azon szerencsétlen népeket, melyek szolgaságban sinlődnek. A szabadság, miután természetünk, lényünk törvényének kifolyása, önmagában bírja valódi szabályozását és valódi okát, létjogosultságát.

Aristophanes utánozhatlan kedves-séggel, a párbeszédben oly könnyüséggel, melyet nem lehet eléggé dicsérni-és szeretni, többé kevésbé egyenes vonatkozással, a régi hagyományok és a régi vallás iránti nagy szeretettel mesterileg festi ama nőket, kik égnék a vágytól, hogy emancipálva legyenek és kormányozzák a köztársaságot, aztán elhanyagolják házi teendőiket, heves szónoklatokat tartanak és rongyosan hagyják járni férjeiket és gyermekeiket; a költőket, kik elhagyták az Olympust és a nagy hősi történelmet, hogy az emberi nyomor és a világ rideg valóságának festésében lelhessék föl örömeiket; a gazdagokat, kiknek rossz uton

szerzett vagyona és fényüzése fölingerli az emberek irigységét a polgárháborúkban; a demokrata pártok viszálykodásait, melyek nagy szónokaikban, nagy tribunjaikban minden pillanatban apostatákat, árulókat látnak; a köztársaságot kormányzó férfiak hibáit, kik nagyon bőkezűek igéretekben, mielőtt még birnák a nép kegyét, de szerfölött fukarok akkor, ha arról van szó, hogy azokat a hatalmi polczon megvalósítsák; a szónokokat, kik midőn dicsőségre és hirnévre van szükségök, a királyt a nép zsarnokának nevezik és mikor már birják a dicsőséget és hirnevet, eladják azt a hatalomnak és a népet aljas söpredéknek nevezik; a hadvezéreket, kik azt hiszik, hogy azért, mert a kardot forgatják, mindenki életével tartozik nekik, azt a kardot, melyet ma a szabadságért rántanak ki, holnap pedig a zsarnokságért, de a melyet mindig csak a saját hatalmuk érdekében villogtatnak, — szóval mindazon hibákat, melyek nagyon mindennapiak voltak Aristophanes korában.

Aristophanes utálja az athéni demokratiát. Előtte semmi sincs nevetségesebb, mint a nép berzenkedése. Egyik vigjáté-

kában arról panaszkodik, hogy nincs mód megmenekedni a zsarnokságra való törekvés nagy gyanujától. Ötven év óta, ugymond, Athénben nem lehetett hallani a zsarnokság szót. Ma már oly közönséges, mint zöldség a piacon. Ha valaki egy jó halat akar venni és közeledik a kereskedés felé, a többi eladók, kereskedők azt mondják, hogy azért vásárol drágán, mert táplálni akarja magában előre a zsarnokot. Ha egy kereskedőnőtől kérdezed, hogy van-e salátához, mártalékhoz való hal, megvetőleg tekint rád s azt feleli, hogy a zsarnokságra aspirálsz, azért akarod magadat ily inyencz elegelekkel táplálni. De midőn nevetségessé tette ezen berzenkedéseket, melyek sajátjai szoktak lenni egy oly népnek, mely mindenek fölött szereti a szabadságot és a jogot és mely sokat szenvedett a régi zsarnokoktól, ugyanakkor kigunyolja a *Felhőkben* a bölcsészeknek a pogányság lerontására irányult törekvéseit is. Meglátszik e műben, mily kiapadhatlan gúnnyal neveti a dialektikai érveléseket; egy tanítvány zavarát, ki az ajtó oktalan nyikorgása következtében elvesztette gondolatának fonalát; egy pór-

suhancznak kérdéseit a bölcsészet lényéről; a kezdet rettenetes kinlódásait és nehézségeit, melyeken keresztül kell menni annak, ki a tudomány templomába akar belépni. Aristophanes neve mindig összeköttetésben fog állni a vértanu *Sokrates* nevével. Mielőtt az areópág oda nyújtotta a nagy bölcsésznek a méregpoharat, a vigjátékiró már elébe tartotta volt a keserü epe poharát: a nép gunyos nevetését. Ama hahoták kétségkívül a haldokló pogányság véghörgései voltak, ellenben az agg Sokrates halála hasonlított a rózsaágyon nyugvó gyermek nyugodt álmához. Aristophanes, hogy eleget tegyen a nép érzelmeinek, kénytelen volt ijesztő szinben festeni azon bölcsészet súlyos csapásait, melyet a nép nem volt képes megérteni. Nagyon könnyü dolog azt mondani a vak érzelemnek: ez hazugság; az érzelem ezt elhiszi. De nagyon nehéz az, hogy az ész hidegen vizsgáljon meg egy irányt, egy tant és érett gondolkozás után azt szétszedje, megítélje és megértse. A vigjátékiró megölte a bölcsészt. De eléggé meglakolt büneért azon átkok által, melyek emlékéhez fűződnek. Igaz, hogy

Aristophanes Athén hagyományait, hazája igazát és vallását védelmezte; ezért, ha általános szempontból bűnös is, korának eszméi szempontjából azonban midőn elítélte Sokratest, elítélte az örök igazságot, de védelmezte népe hitét. E pontra azért terjeszkedtem ki hosszasabban, hogy fel-tüntessem a mindenható befolyást és hatalmat, melyet az óvilágban gyakorolt a vigjáték. A mi Aristophanesban kiválólag ragyog, a mi valóban nevetésre indít, az azon antagonismus, mely a köztársaság, a törvény, az intézmények nagysága és az emberek hibái; továbbá a vallás, a hit, a régi dogmák nagysága és magok az istenek bünei között létezik; mert egész a szegény istenekig hatott el a nevetséges szelleme.

Aristophanes akkor, mikor bírálgatja hazája politikáját és bölcsészetét, szigoruan kritizálja a költőket is. A *Békákban* Aeschylost és Euripidest tünteti föl. Gúnyolódik Euripides fölött, mert a könnyed és rövid verset alkalmazza az antik nagy tragédiára, hogy megkicsinyített minden régi nagy személyiséget; hogy a költőt prózaivá, a csodálatost közönségessé tette.

E tekintetben a vigjátékiró megérdemli teljes elismerésemet. Ő a realis világban, a próza világában él és azt akarja, azt kívánja, hogy a költő, a valódi tragikai költő az eszményi világban éljen. A realismus ama csapása, melyet Aristophanes korában oly annyira terjedni látott, baja és csapása egyszersmind a mi társadalmunknak, a mi korunknak is. A művészet, a költészet az örökkévalót, a lényegyet, a mi túlterjed a téren, túléli az időt, az eszmét, igen, a feltételektől nem függő, absolut eszmét kell hogy tekintse, mely fölötte áll a világ és a természet futólagos tényei és tüneteményeinek. A tragédia általános, a vigjáték részleges, egyéni.

Rómában nem létezhetett a politikai vigjáték ezen neme. Nem volt lehetséges. Róma, az összes történelem leglogikaibb gondolkozásu nemzete hű maradt életének alapeszméihez. Róma, melynek kormányában volt valami a kelet fensége nagyságából, nem türhette azt, hogy nagy államférfiai a szinpadon nevetség tárgyává tétessenek. Az örök városnak két vigjátékiró költője van. De e két nagy költő Róma életének két phasisát, politikájának két

szempontját képviseli. *Plautus* szenvedélyes, mint a nép; *Terencius* művelt, mint az aristokratia. Az előbbi görög személyeiben a királynépet mutatja be; a második az aristokratia elfogultságát tünteti föl. Ezért a nép pártolja és megtapsolja Plautust a színházban, mint tribunjait a köztéren. És az arisztokratia pártolja és megtapsolja *Terenciust* a színházban, mint consuljait és főpapjait a senatusban, És ez ismét egy bizonyítéka annak, hogy a költészet hiven tükrözi vissza korát és társadalmának szellemét.

A klasszikus költészet, a klasszikus művészet fölött, mely keresztülhatolt a szellem minden ragyogó phasisán, az életnek minden fokozatán, ki volt mondva a halálos ítélet. A klasszikus világ törvénye: az alak és tartalom, a szellem és a természet összhangja volt. A művészet azon alakja, mely lerontotta emez összhangot, elő kellett hogy készítse az átmenetet az ó világról az új világra, a klasszikus művészetről a keresztény művészetre. A költészetnek eme faja a *satyra* volt, igen, a *satyra*, melynek három nagy személyesítője van: *Horác*, *Juvenál* és

Persius. A lelkiismeret és a világ, az erkölcs és a társadalom, a szellem és a természet, az alak és tartalom közötti ellentét képezi a satyra lényét. A klasszikus művészet kihál. A társadalom és az emberi eszmény közötti ellentét mindig nagyobb a satyrában, melyet a római költők saját alkotásának, teremtményének lehet tekinteni. A satyra egy új művészetnek kellett, hogy lételt adjon. Soha sem fejlődik ki a lelkiismeretben, vagy a történelemben egy eszme se, mely ne hozna létre egy másik eszmét; mint a hogy nem fejlődik ki a természetben sem oly lény, mely magából egy új lényt, új életet ki ne fakaszson. A satyra azt mutatja, hogy a szellemi elem uralkodik az érzéki fölött, hogy a lélek elfordul a világtól, melyben él és szemeit egymásik, magasabb világra, az igaz és szép valódi eszményére fordítja. Az antik művészet bár mennyire fényes és bármennyire nagy volt, a satyra prózájává bomlott szét, melyben azon veszélyes betegség nyilvánkozik, mely ama társadalom belsejét dúlta és emésztette; nyilvánkozik annak romlottsága, minden elemének rombadólése és halála. Horácznak mélyen satyrikus

jelleme van. Az undor, melyet benne Róma élete ébreszt, midőn összehasonlitja azt ábrándjaival, vagy a hazai történelem más napjaival, büvös és magasztos hatással bír, mert úgy tűnik föl, mint ha már halatszanék az alig született császárság bölcsőjében az első halálhörgés. Persius, Horácz utóda, még fiatal; ő moralista, ki az emberek elfeledett kötelmei fölött elmélkedik. Juvenal fáradhatlanul ostromozza társadalmának és korának hibáit. De bármely oldalról tekintsük is, meglátszik, hogy a satyra előjele ama társadalom és ama művészet elkerülhetlen felbomlásának.

Foglaljuk össze futólagos megjegyzéseinket. A jelképi művészet olyan, mint a kelet; az érzék, a természet művészete. A művészetnek ezen nagy nemében a külvilág az egyetlen typos, melyhez a művész alkalmazkodik. A teremtés azon eszmény, mely folyton a költő szemei előtt lebeg, kit fényár, élet, szinpompa környez. Ilyen a keletnek egész élete is; istenei a mindenség erői, vallásai nagy kosmogoniai rendszerek, politikája a theokratia, társadalmi lényé pedig a barbár kaszt. Ha vizsgáljuk

a kelet életének bármely phasisát, ugyanazon eszmét fogjuk benne föltalálni ; mindenikben a lélek egységét fogjuk találni, mint a hogy a mi különböző képességeinkben is látjuk az értelem egységét. De egy napon összeroskadt, felbomlott a symbolikus művészet s irányult az egyiptomi klasszikus építészet, az erkölcsi tartalom felé. Ekkor már előre jelezte a jelképi művészet a klasszikus művészet születését; vagy jobban mondva, a keleti művészet fölvette magába a görög művészetet. És így valamint a kelet a természet uralmát jelzi az ember fölött, Görögország az ember szerelmes egyesülése a természettel. És valamint a művészet a társadalom visszfénye, a klasszikus művészet az eszme és alak, a szellem és nyilvánulásainak egysége elragadó összhangban. Amaz összes czivilizációnak ez a jellege: összhang az istenek és emberek, az erkölcs és lelkiismeret, a törvények és a vallás, az állam és a polgár, a szellem és a test között. Mennyire bizonyos, hogy az emberi szellem lényegében egy s hogy az állam, jog, művészet, tudomány nem egyebek, mint nyilvánulásainak csodás sorozata! Midőn a római világ meg-

jelenik, az antik művészet már érzi az egyensúly hiányát elemeiben. A szellem, mely Görögországban oly könnyeden ölt alakot magára, Rómában felülemelkedik az alakon. Az ember gondolata nagyra, sokkal nagyobbra nőtt, mint annak nyilvánulása. Az összhang háttérbe nyomul és az alak megromlik, mivel a római szellem, midőn általánossá és emberivé lenni törekedett, előre érezte a kereszténység eljövételét. De a miben leginkább meglát-szik ezen nagy átalakulás, az a satyra, az Horácz. Már megvan az ellentét a szellem és az alak, a lelkiismeret és az állam, a törvény és a szokások, az erkölcsstan és a törvénykönyvek, az emberi lélek és a világ között! oly ellentét, melyből szükségszerűleg lehetett következtetni a klasszicizmus halálát. E szerint az emberi szellem felbomlásában ugyanaz történik, mi a természetben. *Natura non facit saltus*, mondják a természettudósok. Hasonlólag a szellem sem halad egyik eszméről a másikra, egyik korszakról a másik korszakra, élete nyilvánulásánál egy nyilvánulásról a másik nyilvánulásra — másként, mint csak lassu és egymásra következő fokozatok által,

melyek egész életét egy titokteljes lánczolat-
lattá, vagy hogy tudományosabban fejez-
zük ki magunkat, szakadatlan sorozattá te-
szik. Ezért önmagától összedőlven a keleti
művészet, következett reá a klasszikus mű-
vészet. A keleti művészetben a szellem alá
volt vetve az alaknak; a klasszikus művé-
szetben a szellem és az alak azonosították
egymást; a keresztény művészetben az
alak, a természet engedelmesen alá veti
magát a szellemnek. Ázsiában az eszmény
a természet, Görögországban az eszmény
az ember, a modern világban az isten.
Ezért Ázsiában az alak nagy és monstuo-
sus, Görögországban összhangzatos és
szép, a kereszténységben az alak nem éri,
nem is érheti el soha az eszme nagyságát.
A keresztény művészet a végtelen szeretet,
a végtelen szomorúság, az örökös aspira-
tiók művészete, szóval oly művészet, mely
eltűnik, mint az angyal az égben.

